

EDITOR ROBERT ALDRICH

NOVODOBÉ ŘÍŠE

ROZMACH A ÚPADEK
KOLONIÁLNÍCH IMPÉRIÍ

NOVODOBÉ
ŘÍŠE

NOVODOBÉ ŘÍŠE

Rozmach a úpadek
koloniálních impérií

Editor Robert Aldrich

sloart

Robert Aldrich je profesorem evropské historie na Univerzitě v Sydney, kde se zabývá výzkumem moderních evropských a koloniálních dějin. Je autorem několika knih věnovaných koloniálním dějinám (například *Banished Potentates: Dethroning and Exiling Indigenous Monarchs under British and French Colonial Rule*), spolueditorem sborníku *Crowns and Colonies: European Monarchies and Overseas Empires*. Rovněž je editorem knihy *Gay Life and Culture: A World History* a autorem knihy *Gay Life Stories*.

Novodobé říše

Rozmach a úpadek koloniálních impérií

Robert Aldrich (editor)

Z anglického originálu *The Age of Empires* vydaného nakladatelstvím Thames and Hudson v roce 2020 přeložila Anna Kopecká
The Age of Empires © 2007 and 2020 Thames & Hudson Ltd, London
Translation © Anna Kopecká, 2020
Czech edition © Nakladatelství Slovart, s. r. o., 2021

Mapy Isambard Thomas

Obálka Oleg Kolomijec

Redakce Petr Somogyi

Editorka Jana Steinerová

Korektury Radka Svobodová

Sazba Alias Press, s. r. o., Bratislava

Tisk FINIDR, s. r. o., Český Těšín

První české vydání

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být bez předchozího výslovného svolení vlastníků práv reprodukována, uložena na datový nosič nebo jinak rozšiřována, a to jakýmkoliv způsobem (elektronicky, mechanicky, kopírováním, nahráváním či jinak).

Cena uvedená na obálce je nezávazným doporučením pro konečné prodejce.

ISBN 978-80-276-0031-1

10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

www.slovart.cz

Obsah

- 7 Úvod
Koloniální říše v historii lidstva
ROBERT ALDRICH
- 29 Osmanská říše
Dlouhotrvající projekt
NICHOLAS DOUMANIS
- 47 Španělsko
Rodokmen moderního kolonialismu
JOSEP FRADERA
- 68 Portugalsko
Budování říše ve Starém i Novém světě
JILL DIASOVÁ
- 95 Nizozemsko
Malá země s imperiálními ambicemi
ESTHER CAPTAINOVÁ A GUNO JONES
- 114 Skandinávie
Outsider mezi evropskými imperialisty
KNUD J. V. JESPERSEN
- 130 Británie
Vláda nad vlnami
KIRSTEN MCKENZIEOVÁ
- 152 Francie
Říše a Matka vlast
JACQUES FRÉMEAUX

- 175 Rusko
Dvě říše
GRAEME GILL
- 192 Rakousko-Uhersko
Utváření střední Evropy
WALTER SAUER
- 215 Belgie
Říše jedné kolonie
JEAN-LUC VELLUT
- 236 Německo
Kolonizace se zpožděním
JOACHIM ZELLER
- 252 Itálie
Poslední říše
IRMA TADDIAOVÁ
- 270 Spojené státy
Impérium jako životní styl?
FRANK SCHUMACHER
- 298 Poznámky a literatura
- 336 Zdroje ilustrací
- 338 Autoři
- 340 Rejstřík

Úvod

Koloniální říše v historii lidstva

Americké děti se dlouhá léta ve škole učily mnemotechnickou pomůckou, aby si zapamatovaly rok 1492, a recitovaly říkanku oslavující objevení Nového světa. Britští školáci zase oslavovali Den britského impéria, malí Francouzi pak odříkávali exoticky znějící jména francouzských enkláv v Indii – Chandernagor, Mahé, Karikal, Pondichéry a Yanaon. Španělé si hýčkali vzpomínky na své hrdinné dobyvatele a pěstovali dobré vztahy s jihoamerickými republikami, které zahrnovali do velké rodiny iberoamerických národů. Camõesova sága oslavující portugalské objevitele nazvaná *Lusovci* je v portugalsky mluvících zemích stejně slavná jako Kiplingovy a Conradovy romány tam, kde se mluví anglicky. Stanley a Livingstone či Brazza a Lyautey jsou považováni za velké postavy koloniálních dějin, které vyčnívají vysoko nad ostatní. Dědictví obchodování s Východní Indií proniklo hluboko do nizozemské kultury, od keramiky z Delftu, jež napodobovala čínský porcelán, až po nemilosrdné romány o kolonizování Jávy, které pod pseudonymem *Multatuli* napsal spisovatel Eduard Douwes Dekker. Němci a Italové, jejichž zámořské říše neměly tak dlouhého trvání, své kolonie nestačili tak dobře poznat (i když některým Italům se po majestátu starověkého Říma rozhodně stýskalo), Američané a Rusové zase často tvrdili (faktům navzdory), že Spojené státy a Sovětský svaz imperialistickými mocnostmi nikdy nebyly. Zánik Rakousko-Uherska a Osmanské říše pak dal poněkud zapomenout na některé imperiální aspekty těchto dnes již neexistujících států.

Přestože se koloniální svět s každou dekádou propadal dál a dál do minulosti, ještě dnes se neodbytně vrací zpátky do povědomí těch, kdo

dříve kolonizovali svět, i těch, kdo byli kolonizováni. V posledních letech se tak děje částečně díky myšlenkám a perspektivám, které přinesl nový pohled na dějiny kultury. Tento přístup je charakteristický pro postmodernismus a objevuje se například v genderových studiích, kulturologii, při zkoumání dějin marginalizovaných komunit a postkoloniálního období. Záplava filmů, od filmové verze *Cesty do Indie* od E. M. Forstera až po *Indočínu* s Catherine Deneuveovou, uvedla období kolonialismu na plátna kin a představila ho širšímu publiku, zatímco televizní seriály (jako například *Impérium královny Viktorie*) zase prezentovaly kolonialismus v hlavním vysílacím čase. Výročí připadající na devadesátá léta minulého století, kupříkladu pětisté výročí Kolumbovy plavby a také výročí expedice Vasca da Gamy, byla příležitostí pro oslavy, spory i vědecká přehodnocování španělských a portugalských výbojů. V roce 2002 následovalo připomenutí čtyřstého výročí založení nizozemské Východoindické společnosti. Dvousté výročí osídlování Austrálie Brity připadlo na rok 1988, padesáté výročí nezávislosti Indonésie na devadesátá léta, padesát let od skončení války v Indočíně jsme si připomněli v roce 2004. Všechna výročí byla příležitostí k zamyšlení nad obdobím kolonialismu, někteří se ohlíželi do minulosti a nostalgicky vzpomínali na dávné kolonie, jiní si připomínali minulé křivdy a doposud oficiálně neuznané a nepojmenované vykořisťování v časech koloniální nadvlády.

Podoby říší

Slova jako „říše“, „císař“, „císařský“ nebo „imperiální“ by při hře na slovní asociace vyvolala nejrůznější obrazy. Někdo by si vzpomněl na starověký Řím a jeho silnice a akvadukty, na Forum a Koloseum a na legionáře, občany oblečené v tógách a gladiátory. Dalším by na mysl přišly velké postavy evropských kontinentálních říší – Napoleon, jak sám sebe korunuje v Paříži, rakouský arcivévoda se spoustou vyznamenání nebo ruská carevna. Někomu by se vybavil obraz exotického vladaře – oslnivá a nechvalně proslulá čínská císařovna-vdova Cch'-si, dlouhověký japonský císař Hirohito nebo osudem stíhaný etiopský císař Haile Selassie. A mnohým by se jistě slovo „říše“ zase spojilo s koloniemi: Kryštof Kolumbus a Vasco da Gama, plantážníci v Zá-

padní Indii, obchodníci s kořením ve Východní Indii, dobrodruzi v tropických helmách prosekávající si cestu v afrických deštných pralesích či anglické dámy, které si vychutnávají v Indii *tiffin*, odpolední občerstvení s čajem. Pokud byste se ptali, co je vlastně hlavním obsahem pojmu „říše“, pak by se respondenti – zejména ti s mimoevropskými kořeny – zřejmě zmínili o otroctví, nucené práci, vězeňských koloniích, dobývání, válkách a genocidě.

Slovo „říše“ se nedefinuje snadno, i když by se velice zjednodušeně dalo říct, že se jedná o nadvládu jisté skupiny v politickém centru nad různorodými a odlišnými skupinami dalších, často velmi vzdálených zemí a jejich obyvatel, většinou na základě vojenské síly. Ale i když je samotné slovo říše nepřesné a jako politické uspořádání je obtížně definovatelné, neznamená to, že by bylo emocionálně nezabarvené. Propagátoři říší ve všech dobách a na všech územích vždy vyzdvihovali zásluhy a výhody, které toto uspořádání přinášelo jak kolonizátorům, tak kolonizovaným. Odpůrci kolonialismu naopak viděli v imperiální nadvládě ponižující porážky, nevyžádanou politickou nadvládu, ekonomické vykořisťování, upírání volebního práva či kulturní odcizení. Současní pozorovatelé se kloní spíše ke kritice kolonialismu než k pozitivnímu hodnocení koloniálních říší, i když někde stále vládne nostalgie po imperiálních časech a objevily se i pokusy rehabilitovat některé činy z koloniálních dob. I kdyby ale dnes existovali stoupenci nového imperialismu, otázka koloniální expanze je v době, kdy v zemích, jež získaly na evropských mocnostech nezávislost, vyrostla nová generace, jen otázkou pro historiky a terčem veřejného odsouzení. Srovnávací studie dějin říší napříč kontinenty a historickými obdobími pak objasňují ambice koloniálních mocností a jejich důsledky, stejně jako úspěchy i selhání jejich říší.¹

Říše představují jedno z klíčových témat historického bádání, a pokud se vydáme po jejich stopách proti proudu času, dostaneme se až do nejstarších období lidských dějin. Starověké egyptské pyramidy byly vybudovány pro vládců říše – pro faraony, kteří dobyli Núbii a na stavbu svých hrobek využívali otrockou práci. Biblický král Nabuchodonozor vládl říši v Babylonu. Řekové založili kolonie okolo Středozemního moře a Alexandr Veliký rozšířil impérium až k Himálaji a k řece Ganze. Římská říše sahala od Skotska až

do Sýrie a od Španělska k Černému moři. Vliv římských císařů na svět byl tak nesmírný, že se pozdější kolonizátoři snažili studovat jejich písemnosti a napodobovali jejich činy. Mnoho vědců, kteří se věnují dějinám koloniálního období, dospělo k závěru, že to byl právě administrativní systém římské říše, který posloužil jako model pro správu vzdálených kolonií a vládu nad různými komunitami. Římský systém silnic a obchodních sítí zase přetrval jako vzorec pro ekonomický rozvoj kolonií. Používání latiny se stalo neodmyslitelnou součástí rozšiřování klasické římské civilizace a udělování ceněného římského občanství naznačilo, jakým způsobem se ctihodní mužové z barbarských území mohou začlenit do vládnoucích struktur říše.²

Vzestup a zánik římské říše, zejména v podání Edwarda Gibbona z 18. století, se staly úhelným kamenem historického bádání. Nicméně ideály starověkých říší nezánikly s pádem Říma, ale pokračovaly dalších tisíc let v Byzanci. V západní Evropě si v roce 800 Karel Veliký oblékl císařský plášť a používal titul římského císaře. I když byla jeho říše později rozdělena mezi jeho syny, *de facto* formální titul „císaře říše římské“ přežil až do začátku 19. století. Střety civilizací během dlouhého středověku daly vzniknout novým říším. Muslimové, kteří přicházeli z Arábie, založili říši v severní Africe, překročili gibraltarskou úžinu a dorazili až do jižního Španělska, kde je zastavil až křesťanský vládce Karel Martel v roce 732 u Poitiers. Západoevropští křižáci pak vyráželi na své (jak věřili) bohem posvěcené výpravy, aby osvobodili Svatou zemi od bezvěrců: vtrhli na Střední východ a založili loutková království na Kypru a v Levantě. Jiný druh rozmachu nastal, když Benátčané vytvořili obchodní říši na Jadranu nebo když se Vikingové vydali do Británie, Normandie, Ruska a na Sicílii, kde po nich všude zůstávala trvalá osídlení.

Rané říše nebyly pouze evropskou záležitostí. Chanové v Číně vytvořili ve východní Asii říši, kterou dokázali postupně dobýt Mongolové a posléze i Mandžuoové. Čínská říše však měla vliv na obrovská území ve východní Asii, od Tibetu přes Vietnam až po Mongolsko. Říše Šrívidžaja se rozkládala na ostrovech v jihovýchodní Asii, zatímco vládci říše Čampa, myanmarského Paganu a Khmérů bojovali o území v pevninské jihovýchodní Asii. Mug-

halská říše získala kontrolu nad většinou jižní Asie. Japonský císař – jediný vladař, který i v současnosti stále používá titul císař – vládl obrovskému japonskému souostroví a čas od času rozšířil svůj vliv ještě mnohem dál. Osmané přišli z východu a vybudovali říši, která zasahovala do tří kontinentů, do Asie, Afriky a Evropy, a ukázala se jako jedna z nejtrvalejších v moderním světě. V Jižní Americe Aztékové a Inkové ovládali velká území, která bychom mohli nazvat říšemi, a podobně na tom byli i různí náčelníci v subsaharské Africe. Říše se tedy v různých podobách objevovaly po celém světě.

Moderní říše

V období evropského novověku, tedy od dob renesance až po současnost, byly říše v určité podobě pevnou součástí politického uspořádání. Rané evropské zkušenosti (a nejednalo se jen o římskou říši) představovaly příklad pro další tvůrce říší, kteří dobývali nová území, usazovali se na nich, prošlapávali cestičky obchodu a vytvářeli zde nové vládnoucí struktury. Kolonizátoři si přisvojovali nová neobydlená území s myšlenkou, že na ně mají přirozený, či dokonce božský nárok. Pokud byla tato území obydlena, měli na ně stejně nárok, protože domorodí obyvatelé byli kulturně či biologicky méněcenní. Vztyčili zde své vlajky, přečetli prohlášení a prezentovali symboly nově nabyté nadvlády nad územími, která podle jejich názoru patřila primitivním společnostem v Africe či Oceánii nebo dekadentním kulturám na Blízkém východě a v Asii. Arogantně si uzurpovali právo rozšiřovat svoji podobu civilizace, ať už to byla civilizace křesťanská, nebo světská, monarchistická, či republikánská, merkantilistická, kapitalistická, nebo socialistická. Cizí země vnímali jako území, kam mohou vyhostit své vězně, odložit tuláky nebo přivézt zotročené dělníky, které najímali po celém světě. Po dlouhá staletí hledali kolonizátoři nejlevnější pracovní sílu v Africe, kde zotročovali místní obyvatele a posílali je do nejvzdálenějších destinací, aby tam vykonávali tu nejhorší práci. Restrukturalizovali domorodé společnosti a zaváděli v nich své vlastní způsoby správy, často vyměnili místní vládcy a zaměnili původní zákony za své vlastní, importované z domova. Někdy zase učinili z místních sultánů, rádzů a náčelníků

vazaly s omezeným manévrovacím prostorem. Údělem místních obyvatel se stala vypleněná země, ekonomické vykořisťování a společenské ponižení, přestože kolonizátoři slibovali spravedlivou vládu, nastolení práva a pořádku, modernizaci a výhody evropských technologií, lékařství a vzdělanosti. Kolonizátoři současně doufali, že nově získaná území jim poskytnou všechny poklady, lahůdky, kýžené drahé kovy a další užitečné suroviny. Věřili, že to bude trvat přinejmenším celá desetiletí, v případě těch „nejopožděnějších“ komunit i staletí, než budou moci předat politickou moc zpět do rukou nebělošských domorodců. A velice zřídka (pokud vůbec) si představovali, že by jejich nadvláda mohla jednou skončit, i když se to téměř všude nakonec stalo. Konec říše se často protáhl na dvě nebo tři generace: v některých případech proběhl s velkou nedočkavostí, jinde se zase bojovalo, odehrávaly se revoluce a dekolonizace převrátila všechno naruby.

Expanze koloniálních mocností od 16. století až do počátku 19. století je jedním z velkých témat historie a na debaty o říších bylo spotřebováno mnoho inkoustu. Ve skutečnosti o tomto tématu nepanovala shoda ani v dobách největšího rozmachu koloniálních říší. Ačkoliv většina Evropanů (i ostatních obyvatel koloniálních mocností) dobrodružné výpravy svých národů do zámoří pravděpodobně alespoň vlažně podporovala, ozývalo se i mnoho nesouhlasných hlasů. Kritici měli často pocit, že expanze promrhala spoustu evropské „krve a zlata“ na pochybné účely a že zájem o vzdálené země odvedl pozornost od palčivých problémů doma. Mimořádné kampaně proti kolonialismu byly vedeny ve chvílích, kdy se kolonialisté dopouštěli těch největších imperiálních excesů, především od konce 18. století až do doby, kdy bylo zrušeno otroctví, později potom na přelomu 20. století v reakci na hrozivé zneužívání nucené práce (zejména na území Svobodného státu Kongo). Pravidelně byla o otrěsných podmínkách panujících v koloniích publikována různá odhalení, a když se v roce 1931 v Paříži konala grandiózní výstava *Exposition Coloniale*, odpůrci myšlenek imperialismu (včetně surrealistů a komunistů) zorganizovali protikolonialistickou výstavu. Národní antikoloniální hnutí, v jejichž čele stály postavy jako Gándhí nebo Ho Či Min, získávala v Evropě značnou podporu. Současně pokusy o udržení koloniálních držav

(například francouzská vláda v Alžírsku nebo pozdější ozbrojené konflikty, které byly označeny jako imperialistické, například americká účast ve vietnamské válce) vyvolaly značnou vlnu odporu jak doma, tak v zahraničí.

O koloniálních říších debatovali i historikové. Studium impérií a kolonií se stalo podstatnou součástí historického bádání a v posledních třiceti letech zažívá renesanci. Badatelé přišli s nesčetnými interpretacemi pojmu „říše“. Nejspornějším tématem pravděpodobně byly (zejména zásluhou spisu Johna Hobsona z roku 1902) debaty o tom, jestli stav ekonomiky byl živnou půdou pro imperiální expanzi a jestli byl imperialismus důsledkem moderního průmyslového a finančního kapitalismu.³ Mnohem později, díky knize *Orientalismus* od Edwarda Saida publikované v roce 1978, se pozornost upřela ke kulturním základům imperialismu a ke způsobu, jak určité etnocentrické ideje a předpoklady podnítlily expanzi a jak imperiální kultura zaplavila (nebo nezaplavila) Evropu samotnou.⁴ Historické bádání překypuje nejrůznějšími tématy, která mají nějaký vztah ke kolonialismu, například se diskutuje o rozdílech mezi „formální“ a „neformální“ říší – tedy oblasti, které jsou politicky přímo podřízené nějaké cizí mocnosti, se srovnávají s těmi, kde tato mocnost má jako hegemon jen rozhodující vliv. Někteří historikové rozlišují mezi „kolonialismem“, který vytvořil základy pro osídlování a zakládání nových společenství, a „imperialismem“, jenž představoval politickou, ekonomickou a kulturní expanzi do oblastí, kde se Evropané sami v nějakém širším měřítku nikdy neusadili. Někdy se také rozlišuje mezi „imperialismem volného obchodu“, což je obchodní nadvláda bez politického ovládnutí oblasti, a imperialismem, který ustanovil nad daným územím formální politickou nadvládu. „Sub-imperialismus“ je termín, který označuje autonomní expanzi jedné kolonie na další území v regionu, naproti tomu pojem „interní kolonizace“ popisuje situaci, kdy centrum země zneužívá okrajová území svého státu. Termín „neokolonialismus“ se používá ve chvíli, kdy imperiální mocnosti nadále uplatňují svůj vliv na územích, která už formálně získala nezávislost.⁵ I v této knize se objevují další variace na různé termíny, které popisují realitu koloniálního uspořádání. Zmatek v terminologii a v teoriích jen podtrhuje důležitost

fenoménu expanze (s jehož používáním nevyhnutelně souvisí určitá míra zjednodušování) a odráží zájem, jež toto téma mezi vědci vzbuzuje.

Nejnovější vývoj historického bádání vede k tomu, že studenti často kladou o koloniální minulosti nové a nové otázky. Jedním z nejzajímavějších témat současnosti je vztah koloniálních říší a genderu, ačkoliv v minulé generaci se tématem genderových aspektů koloniálního rozmachu, různými rolemi žen a mužů v říších a oblastmi, jako je sexualita a soukromý život, zabývalo jen několik odborníků.⁶ Další živě se rozvíjející oblast v rámci koloniálních studií představuje ekologie: vědci zkoumají, jak kolonizátoři fyzicky proměnili krajinu v zemích, kterým vládli, a jak zpusťovali životní prostředí, čímž byly některé živočišné druhy (například dronte mauricijský) zcela vyhubeny. Do kolonií byly importovány nové druhy, které se přizpůsobily životu v novém prostředí, byly vykáceny lesy, postaveny přehrady a silnice.⁷ Velkým tématem pro historiky a kurátory je pak to, jak evropští umělci vnímali krajinu ve vzdálených zemích a místní obyvatele.⁸ Studie o kulturních kontaktech mezi Východem a Západem (nebo mezi Severem a Jihem), o setkávání lidí v koloniálních říších a o tom, jak byly tyto skutečnosti zachyceny v malířství, literatuře, hudbě, filmu, módě i stravování, rovněž rozšířily úhel pohledu, jímž se na toto období dějin díváme. Dalším velkým tématem současného výzkumu je zdraví a hygiena v koloniálním období: badatelé se soustřeďují na nemoci a jejich prevenci, na poskytování zdravotní péče i na biologickou výměnu, jež se odehrávala mezi koloniemi a jejich metropolemi.⁹ Samostatným oborem hodným zájmu je pak zkoumání toho, jak imperiální ambice, koloniální zkušenost a kultura ovlivnily národní identitu jak v koloniální, tak i v postkoloniální době.¹⁰ Námětem populárních knih se rovněž stala nejrůznější specifická témata, od velké bariéry z keřů, kterou postavili Britové v Indii a která měla napomoci vybírání daně ze soli, až po dějiny obchodování s kořením mezi Evropou a Asií.¹¹

Očima kolonizovaných

Oběti kolonialismu se hlásí o slovo stále hlasitěji a požadují za křivdy zděděné z minulých dob zadostiučinění a symbolické uznání bezpráví na-

páchaného na jejich předcích. Domorodci v Austrálii se dožadují práva na půdu a jejich požadavky byly právně uznány rozhodnutím nejvyššího soudu v Canbeře v případě Mabo v roce 1992. Skupiny Afroameričanů a dalších potomků bývalých otroků požadují náhrady za zločiny obchodování s lidmi, kulturní lídři mnoha dříve kolonizovaných národů žádají restituce náboženských předmětů (a lidských ostatků) uložených v muzeích západního světa. Reakce na tyto požadavky jsou spíše rozporuplné a politici se nemají k tomu, aby se za koloniální přečiny omlouvali – za nespravedlnosti spáchané v minulosti nabízejí pouze symbolické kompenzace. Nicméně v Amsterdamu byl vztyčen pomník ztotočeným národům, francouzský parlament vyhlásil, že otroctví a obchod s otroky byly „zločiny proti lidskosti“, a Německo oficiálně uznalo, že vyvraždění namibijských Hererů v roce 1904 byla „genocida“. Všechny tyto kroky směřují k tomu, abychom se vyrovnali s koloniální minulostí a aby snad mohlo dojít i ke smíření dřívějších kolonizátorů s kolonizovanými.

Nadále probíhají bouřlivé debaty na témata, jaká byla míra systematického mučení, které praktikovaly francouzské jednotky v koloniálním Alžírsku, jakých krutostí se dopouštěli Belgičané v Kongu nebo jaká byla role kolonialismu při vytváření nespravedlivé a hanebné sociální nerovnosti mezi Severem a Jihem. Spory o prospěšnosti a slabínách současné globalizace jsou jen pokračováním debat o ekonomickém rozvoji některých regionů a o zaostalosti jiných. Komentátoři spatřují v kolonialismu i důvody krvavých postkoloniálních nepokojů v Severním Irsku i Palestině, ve Rwandě, v Ačehu, v Súdánu či ve Východním Timoru. Evropské země čelí složitým a palčivým problémům, které mají většinou souvislost s migrací: vzniká v nich společnost tvořená příslušníky různých kultur, mezi různými etnickými skupinami se prohlubují ekonomické i politické rozdíly, mnozí znevýhodnění jsou navíc potomci lidí, kteří přišli do Evropy právě z bývalých kolonií. Pouliční rozbroje v Británii a ve Francii, etnické napětí v Nizozemsku a Německu a konflikty mezi Itálií a Španělskem a jejich sousedy na opačném břehu Středomoří jsou odezvou problémů, jejichž kořeny se nacházejí v koloniálním dobývání a v situacích, které

právě kolonialismus vytvořil. Občanská válka na Balkáně v devadesátých letech minulého století bývá připisována jednak dědictví rakousko-uherského imperialismu, jednak novému srbskému imperialismu. Nacionalisté v Čechensku a v Náhorním Karabachu obvinili Moskvu z tradičního ruského imperialismu; kritikové války v Iráku (2003–2011) tvrdili, že Spojené státy, poslední světová supervelmoc, si vytvářejí nové impérium. Dědictví kolonialismu, náhodná obvinění z „kolonialismu“ či „imperialismu“, zájem veřejnosti o říše a vědecké debaty o zámořském dobývání jsou zjevně záležitosti týkající se naší přítomnosti, nikoliv jen minulosti.

K tomuto tématu se váže velká spousta otázek – odpovědi budou zájmat jak vědce, tak veřejnost. Je ekonomická zaostalost, která dnes představuje hlavní nevýhodu subsaharské Afriky, důsledkem koloniální vlády, nebo koloniální vláda naopak položila (alespoň v některých částech Asie) základy pro neuvěřitelný ekonomický růst tohoto regionu, který (i přes některé zásadní problémy na tomto kontinentu) určil povahu vývoje Asie v osmdesátých letech i v dalším období? Předznamenala cizí nadvláda, která mísila různé kultury, násilně je spojovala, omezovala jejich právo na sebeurčení a bránila vytváření reprezentativních vládních struktur, budoucí nástup různých diktátorů a korupce, nebo naopak zasela v koloniích semínka plurality, demokracie a parlamentarismu? Měla evropská kulturní expanze „fatální dopad“ na místní společenství, na jejich kulturu a tradice, nebo naopak byla potenciálním zprostředkovatelem osvobození od muži ovládaného, na hierarchii a nerovnosti založeného „feudalismu“? Byly impulzy vedoucí k imperiální expanzi primárně způsobené západní hamižností s rasistickým podtextem, nebo se za západním kolonialismem skrývaly vyšší ideály a jeho dopady nebyly tak zhoubné? Byli imperialisté hrdiny, nebo naopak zloduchy? Nebo snad dokonce něčím mezi těmito dvěma krajními póly? Byli kolonizovaní vždy oběťmi, nebo někdy s mocí kolabovali, či dokonce z koloniálních projektů profitovali?

Koloniální dějiny nejsou jen mapy s nově objevenými územími, chronologické přehledy vzniku nových kolonií, oslava cestovatelů, osadníků a úředníků nebo zkoumání účetních knih. Dotýkáme se tu samotných zá-

kladů západní civilizace: jaká je podstata vládnutí, jak se udělují politická práva, jak se distribuuje (nebo nedistribuuje) moc napříč obyvatelstvem; jaké jsou představy o rase, etnické příslušnosti, kultuře a ideologii; jaké se navazují typy obchodních vztahů a modely rozvoje; jaká jsou pravidla morálky a vzorce společenského chování, jaká je role náboženství, vzdělání, vědy a nových technologií v moderním světě. Když studujeme kolonialismus, znamená to, že se zabýváme tím, jaký vliv měli Evropané (a další kolonizátoři) na vzdálené země a národy, ale také tím, jaký vliv měly a mají obě Ameriky, Asie, Afrika a pacifické ostrovy na Evropu samotnou. Nutně se musíme zamýšlet i nad tím, jaké myšlenky a ideologie motivovaly Evropany k tomu, aby opouštěli své rodné země a ovládli většinu zbytku světa.

Říše ve světě

Rozšíření moderního imperialismu od počátku 16. století se skutečně týká celého světa a právě imperialismus se stal jedním z hlavních zdrojů současné globalizace. Stačí si jen připomenout, že v polovině 18. století evropské mocnosti postupně získávaly kontrolu nad ostrovy v Karibiku a nad Severní i Jižní Amerikou a Evropa současně zakládala nespočetné obchodní základny podél afrického pobřeží, na indickém subkontinentu a dále ve východní Asii. A přestože téměř všechny americké země získaly v první polovině 19. století nezávislost, imperialisté brzy pronikali ze svých asijských a afrických základen do nitra kontinentů a našli si nová území pro svou expanzi, od Australasie až po severní Afriku. Počátkem 20. století britský panovník vládl pětině až čtvrtině všech obyvatel planety; Francie si dělala nárok na 11 milionů km² území a 100 milionů občanů a ovládaných osob; belgické Kongo bylo třiasedmdesátkrát větší než samotná Belgie. V polovině třicátých let 20. století, za úsvitu nového imperialismu, byla celá jižní a jihovýchodní Asie pod nadvládou Evropanů, až na těžce přístupné oblasti vysoko v Himálaji (jako například Bhútán) a Thajsko, které bylo zachováno jako jakýsi nárazník mezi francouzskými a britskými koloniemi. Většina Číny a Japonska evropské nadvládě unikla, nicméně od dob opiových válek, které se odehrály v polovině 19. století, Západ od Číny

vyžadoval obchodní výhody a politická privilegia, zatímco čínské císařské (a později republikánské) úřady bojovaly o udržení kontroly nad nejlidnatějšími oblastmi světa. Japonsko, které se otevřelo Západu pod nátlakem v podobě „politiky dělových člunů“, napodobilo evropský imperialismus a ovládlo Koreu, Tchaj-wan a některé ostrovy v Mikronésii. Od třicátých let pak Tokio připravovalo plány na další expanzi. Po roce 1917 nová komunistická garnitura vládců v Sovětském svazu v zásadě obnovila carské impérium podle marxistických pravidel, od Pobaltí až do Střední Asie a k Tichému oceánu. Spojené státy, které také naplnily své proklamované předurčení vládnout zemím od Atlantiku až po Pacifik, převzaly od Španělů koloniální vládu nad Filipínami. V jižním Pacifiku pak všechny ostrovy do jednoho, od relativně velké Papuy Nové Guiney a Nové Kaledonie až po myriády malinkých korálových atolů, spadaly pod koloniální vládu: Austrálie a Nový Zéland, hrdé na své koloniální pouto s Británií, se připojily ke koloniálním mocnostem a samy ovládly ostrovy v Melanésii a Polynésii. V Africe byl příběh kolonialismu napsán velice podobně. Když Mussolini dobyl v polovině třicátých let Etiopii, byl prakticky celý kontinent (s výjimkou Libérie, ačkoliv i ta později patřila do sféry vlivu Američanů, kteří tu založili kolonii osvobozených otroků) pod nadvládou koloniálních mocností. Na Blízkém východě si po roce 1918 vítězné mocnosti rozdělily území bývalé Osmanské říše; i když technicky bylo toto území spravováno Společností národů, *de facto* se jednalo o kolonie. Kolonizátoři se dokonce přetahovali i o neobydlená místa planety, od miniaturních ostrůvků v severním Atlantiku až po rozsáhlá území v Antarktidě.

Úspěchy, kterých říše dosáhly (alespoň v technickém smyslu slova), nebyly o nic menší než ovládaná území. Nejlepším příkladem je doprava. Francouzi vybudovali v naději na zvýšení objemu zahraničního obchodu Suezský průplav, ale nejvíce z nové námořní cesty profitovali Britové při svých cestách do Indie a dále na východ. Napříč celým koloniálním světem byla vybudována nová infrastruktura: Severní Ameriku protála Kanadská pacifická železnice, Austrálii železnice spojující Indický a Tichý oceán, v Indii vznikl skvělý systém silnic, souběžné francouzské a belgické želez-

nice propojily africké vnitrozemí s pobřežím Konga. Rejdařské společnosti (například Messageries Maritimes nebo P&O) propojily koloniální přístavy, telegrafní dráty vytvořily mezinárodní komunikační síť. Po těchto dopravních tepnách proudily do říší výrobky z evropských továren, kapitál i přistěhovalci. Kolonie posílaly do Evropy potraviny a další spotřební zboží. Do Francie se dokonce dováželo víno z Alžírsko. Záslouhou nových požadavků z průmyslových odvětví vzrostla poptávka po surovinách: fosfáty z Maroka, Vánočního ostrova a Nauru se používaly na výrobu hnojiv, nikl z Kanady a Nové Kaledonie představoval důležitou příměs oceli. Z kaučuku se vyráběly pneumatiky a izolace – Britové založili kaučukové plantáže v Malajsku, Nizozemci je měli ve Východní Indii a Francouzi v Indočíně, zatímco Belgičané sklízeli kaučuk v Kongu. Nejdůležitější surovinou na výrobu průmyslového mýdla byl kokosový olej. Rušné přístavy v Rotterdamu, Marseille a Liverpoolu překládaly koloniální zboží a byly pojítkem mezi zámořskými územími a zbytkem světa. Obživa mnoha dopravců, obchodníků a finančníků byla tak závislá právě na existenci kolonií.

Muži, ženy a myšlenky

Stejně jako zboží proudili do kolonií i muži a ženy. Počátkem 20. století už byla společenství bílých osadníků v britských dominiích v Kanadě, Austrálii, na Novém Zélandu a v Jižní Africe natolik stabilizovaná, že jim bylo uděleno právo na vlastní vládu, která podléhala britské Koruně. Nemalé komunity britských osadníků žily v Rhodesii, ve výše položených oblastech Keni a v obchodních přístavech v Asii. Francouzi vybudovali v Alžírsku společenství osadníků (i když většinu zde dlouho tvořili přistěhovalci z Itálie, Španělska a Malty), Nová Kaledonie se zase v menším měřítku považovala za „tichomořskou Francii“. Správci německých kolonií doufali (i když se nakonec ukázalo, že marně), že by se v afrických koloniích mohly usadit miliony Němců. Italové považovali kolonizovanou Libyi za „čtvrté pobřeží“, kam by se mohli přestěhovat chudí rolníci z jihu Itálie.¹² Batávie, hlavní město nizozemské Východní Indie, se chlubila vzkvétající evropskou populací až do druhé světové války. Tisíce euroasijských míšenců se